

Тетяна КІЗИМА

СТРАТЕГІЇ ТА МОДЕЛІ ФІНАНСОВОЇ ПОВЕДІНКИ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Охарактеризовано основні стратегії і моделі фінансової поведінки домогосподарств України у контексті підвищення фінансової грамотності населення та визначено характерні особливості фінансів домогосподарств в сучасних умовах вітчизняної економіки.

The basic strategies and models of households' financial conduct of Ukraine in the context of rising of the financial literacy of population are described and the characteristic features of households finance in the modern terms of the domestic economy are determined.

Фінансова поведінка домашніх господарств стала об'єктом активних досліджень з боку науковців найрізноманітнішого спрямування (економістів, демографів, соціологів, психологів) лише наприкінці минулого століття. Економісти, досліджуючи фінансову поведінку населення, основну увагу зосереджують переважно на аналізі доходів і витрат громадян на різних етапах життєвого циклу сім'ї та вивчають їхній вплив на фінансовий стан домашнього господарства; демографи акцентують увагу на різноманітних демографічних подіях (шлюб, розлучення, народження дітей тощо) та їх впливові на фінансову поведінку населення; соціологи розглядають фінансову поведінку у контексті соціальних груп і соціальних норм; психологи аналізують роль знань і установок як детермінант фінансової поведінки людини.

Дослідженням фінансових аспектів економічної поведінки домашніх господарств займалися російські (Є. Аврамова, Т. Богомолова, І. Діскін, М. Красільнікова, А. Міхеєва, В. Радаєв, Н. Римашевська, Я. Рощина, В. Тапіліна, Л. Хахуліна) та вітчизняні учені. Зокрема, вивченню структури заощаджень та заощаджувальної поведінки населення присвячені праці О. Ватаманюка, О. Гай,

В. Марцина, Л. Миргородської, В. Смієвої, Ю. Янеля; питання формування та регулювання доходів домашніх господарств стали об'єктом наукових досліджень З. Ватаманюка, Ю. Верич, А. Гвелесіані, К. Губіна, Н. Федірко, Н. Холода; аналіз проблем диференціації життєвого рівня населення і подолання бідності в Україні здійснювався Е. Лібановою, І. Осиповою, С. Панчишиним, Л. Черенько. Проте характеристиці та моделюванню основних типів фінансової поведінки населення в сучасних умовах вітчизняної економіки належної уваги, на жаль, не приділяється. А це є надзвичайно важливим (особливо в умовах сучасної фінансової кризи) з огляду на необхідність формування ефективної державної політики щодо створення необхідних умов для підвищення фінансової освіченості та фінансової культури населення. Адже лише громадяни, які володіють певним набором фінансових знань, можуть самостійно аналізувати й оцінювати основні тенденції економічного життя держави та відповідно до обставин моделювати стратегії своєї фінансової поведінки, обираючи найефективніші та найоптимальніші з них.

Метою статті є дослідження основних типів фінансової поведінки домашніх гос-

подарств в Україні, впливу на цей процес фінансової грамотності громадян та визначення пріоритетної ролі держави у популяризації фінансових знань серед населення.

У контексті теорії та методології дослідження фінансової поведінки домогосподарств цікавою, на наш погляд, є позиція Т. Богомоліної і В. Тапіліної, які усі домогосподарства поділяють на фінансово активні (тобто ті, що мають готівкові заощадження, рахунки і вклади у банківських установах, купують валюту тощо) та фінансово пасивні (котрі не мають або не виявляють будь-яких ознак активної фінансової поведінки). У свою чергу, серед фінансово активних домогосподарств зазначені автори виокремлюють три основні типи (моделі):

- “заощаджувачі” – домашні господарства, котрі демонструють лише позитивну фінансову поведінку (зменшення боргів та вивільнення коштів із поточного споживання для здійснення вкладень у майбутні доходи);
- “антизаощаджувачі” – домашні господарства, котрі демонструють лише негативну фінансову поведінку (споживання у борг, “проїдання” частини майна і заощаджень);
- “комбі-модель” – домашні господарства, котрі реалізують як позитивну, так і негативну фінансову поведінку [1, 60–62].

Р. Екшембісв, досліджуючи особливості оощадно-інвестиційного процесу у контексті розвитку персональних фінансів, виокремлює такі основні типи фінансової поведінки індивідів:

- споживачі (які не мають можливості здійснювати заощадження зі свого доходу);
- активні заощадники (котрі мають можливість формувати заощадження);
- позичальники (які формують заощадження і одночасно вдаються до запозичень);
- інвестори (котрі мають відносно великі доходи і можуть їх інвестувати у різні активи) [2, 226].

Наведена класифікація базується на психологічних особливостях індивідів, проте вона, на нашу думку, відображає отриманий населенням негативний досвід інвестування,

пов’язаний зокрема із втратою заощаджень в умовах інфляції початку 90-их рр. минулого століття, фінансовою кризою 1998 р. і кінця 2008 р., крахом фінансових пірамід тощо. Ці обставини обумовлюють як обережність у фінансовій поведінці громадян, так і схильність до швидкого витрачання населенням отриманих доходів.

На відміну від згаданих авторів, Я. Рощина, досліджуючи поведінку домогосподарств, акцентує увагу на різноманітних фінансових стратегіях, а саме:

- стратегії взятих кредитів (банківських, товарних, іпотечних, а також позик, отриманих за місцем роботи);
- стратегії наданих кредитів;
- стратегії державних трансфертів (орієнтація домогосподарства на такі джерела доходів, як заробітна плата, в основному у бюджетній сфері, а також пенсії, аліменти, стипендії, допомоги тощо);
- страховій стратегії;
- стратегії готівкових заощаджень;
- стратегії приватних трансфертів (борги родичам і знайомим);
- стратегії цінних паперів [3, 312-380].

Окрім того, Я. Рощина вирізняє типологію стратегій залежно від віднесення їх до активів (готівкові гроші і заощадження на рахунках, усі види заборгованості перед домогосподарством) або пасивів (усі види боргів і кредитів, узятих домогосподарством). Різниця між активами і пасивами дорівнює сумі наявних фінансових ресурсів домогосподарства, яка може бути як додатною, так і від’ємною (якщо величина боргів перевищує наявні або очікувані до повернення грошові кошти). Тобто, стратегії, які формуються на основі активів, автор називає активними, а стратегії, які формуються на базі пасивів, – пасивними.

Не заперечуючи загалом запропоновані зазначеними авторами фінансові моделі і стратегії поведінки домашніх господарств, вважаємо, що вони потребують доповнення, коригування та більш чіткої систематизації.

Зокрема, навряд чи правомірним є обмеження переліку стратегій, зорієнтованих виключно на фінансові інструменти, адже фінанси домогосподарств охоплюють різноманітні за формою активи. Скажімо, однією з найважливіших характеристик добробуту домашнього господарства є його майновий стан. Домогосподарства, зорієнтовані на збільшення майна довготривалого використання, очевидно, дотримуються саме майнової стратегії, і тому вона також має право на існування. Окрім того, суттєвою характеристикою добробуту домогосподарства є його соціальна орієнтація – витрати на освіту, відпочинок за кордоном тощо. Вкладення такого виду оцінюються як вкладення в нематеріальні активи, а фінансову стратегію, зорієнтовану на нарощування нематеріальних активів, можна назвати соціальною. Стратегія, орієнтована лише на просте відтворення домашнього господарства і спрямована на задоволення мінімальних фізіологічних потреб, може іменуватися мінімалістською.

Таким чином, враховуючи напрацювання науковців і беручи до уваги зазначені доповнення, можемо систематизувати фінансові стратегії домашніх господарств, враховуючи їхній поділ на активні (мінімалістська стратегія, майнова стратегія, стратегія готівкових заощаджень, стратегія організованих вкладів, страхова стратегія, соціальна стратегія) та пасивні (стратегія державних трансфертів, стратегія приватних трансфертів, стратегія запозичень). До того ж, кожна із перелічених вище стратегій може ґрунтуватися на різноманітних фінансових інструментах. Так, стратегія готівкових заощаджень може орієнтуватися на гривню та іноземну валюту. Стратегія організованих вкладів може орієнтуватися на гривневі або валютні вклади. Майнова стратегія може полягати в наборі неліквідних цінностей, а може включати нерухомість, у т. ч. розташовану за кордоном. Тому з фінансової точки зору, важливим є не лише набір стратегій, застосовуваних тим чи іншим домогосподарством, а й сукупність використовуваних для їх реалізації інструментів.

Цілком очевидним є і той факт, що модель фінансової поведінки кожного домогосподарства може поєднувати декілька стратегій. Так, майнова стратегія з орієнтацією на нерухомість, як правило, доповнюється стратегією запозичень. Стратегія готівкових заощаджень може поєднуватися зі стратегією надання кредитів, а також зі стратегією організованих вкладів.

Загалом, на нашу думку, можна виокремити, беручи до уваги емпіричні закономірності фінансової поведінки домогосподарств, три основні моделі їх фінансової поведінки: споживчу, заощаджувальну й інвестиційну. Причому кожна модель фінансової поведінки домашнього господарства характеризується певним набором застосовуваних стратегій, рівнем їхньої диверсифікації, ступенем концентрації активних і пасивних стратегій, ліквідністю результату, цільовим спрямуванням тощо.

Так, для споживчої моделі фінансової поведінки домашніх господарств характерними є стратегії державних і приватних трансфертів, мінімалістська і майнова (у невеликих обсягах) стратегії. Ця модель фінансової поведінки характеризується мінімальною диверсифікацією стратегій та інструментів, а також максимальною концентрацією пасивних стратегій, наявністю неліквідних активів, необхідністю першочергового вирішення найнагальніших поточних проблем.

Для заощаджувальної моделі фінансової поведінки домогосподарств характерними є стратегії запозичень, готівкових заощаджень, організованих вкладів і надання кредитів, а також майнова (у ліквідних формах), соціальна і страхова стратегії. Така модель фінансової поведінки характеризується максимальною диверсифікацією стратегій, помірною концентрацією активних і пасивних стратегій, а також акцентом на забезпечення заощаджень від знецінення.

Для інвестиційної моделі фінансової поведінки домашніх господарств характерними є страхова, майнова (у ліквідній формі), соціальна стратегії, а також стратегії готівко-

вих заощаджень, організованих вкладів та цінних паперів. Ця модель фінансової поведінки характеризується максимальною диверсифікацією інструментів, максимальною концентрацією активних стратегій, акцентом не стільки на збереження заощаджень, скільки на дохідні вкладення, які сприяють їхньому збільшенню.

Охарактеризовані вище моделі фінансової поведінки домогосподарств та їх основні риси подані у табл. 1.

На жаль, статистичних чи будь-яких інших інформаційно-аналітичних даних, які характеризували б особливості фінансової поведінки домогосподарств України, у вітчизняній науково-публіцистичній, статистичній та довідково-аналітичній літературі ми не знайшли. Пояснити таку ситуацію можна, мабуть, тим, що фінанси домашніх господарств, на превеликий жаль, продовжують залишатися сьогодні найменш дослідженою сферою фінансової системи України. Тому можемо

виокремити лише загальні закономірності фінансової поведінки домогосподарств України, здобуті емпіричним шляхом, а саме:

– для домогосподарств із доходами, нижчими середнього рівня (тобто тих, які належать до першої, другої, третьої і четвертої децильних (10%-их) груп населення, найхарактернішою є споживча модель фінансової поведінки, адже такі домогосподарства витрачають від 95,7% до 92,1% своїх доходів саме на споживчі цілі, у той час як домогосподарства десятої децильної групи – 82,6% (див. табл. 2).

Причому питома вага витрат на харчування у домогосподарствах з найнижчими доходами становить 64,6% усіх витрат, у той час як у домогосподарствах з найвищими доходами – 37,2%. Частка домогосподарств зі споживчою моделлю фінансової поведінки становить близько чверті усіх вітчизняних домогосподарств, а точніше – 23,2% у 2007 р. (див. табл. 3);

Таблиця 1

Моделі фінансової поведінки домашніх господарств України

Тип моделі	Фінансові стратегії	Характеристика
Споживча	Стратегія державних трансфертів	Мінімальна диверсифікація стратегій, мінімальна диверсифікація інструментів, максимальна концентрація пасивних стратегій, наявність неліквідних активів, вирішення поточних проблем
	Стратегія приватних трансфертів	
	Майнова стратегія (у неліквідних формах)	
	Мінімалістська стратегія	
Заощаджувальна	Стратегія запозичень	Максимальна диверсифікація стратегій, помірна диверсифікація інструментів, помірна концентрація активних і пасивних стратегій, переважання ліквідних форм активів, акцент на збереження заощаджень в умовах інфляції та знецінення
	Стратегія готівкових заощаджень	
	Стратегія організованих вкладів	
	Стратегія надання кредитів	
	Майнова стратегія (у ліквідній формі)	
	Страхова стратегія	
Інвестиційна	Майнова стратегія (у ліквідній формі)	Максимальна диверсифікація інструментів, максимальна концентрація активних стратегій, відсутність неліквідних активів, акцент на дохідні фінансові інструменти
	Страхова стратегія	
	Стратегія цінних паперів	
	Стратегія готівкових заощаджень	
	Стратегія організованих вкладів	
	Соціальна стратегія	

Таблиця 2

Структура сукупних витрат домогосподарств України за децильними (10-%) групами залежно від розміру середньодушових загальних доходів у 2007 році *

	Всі домогосподарства	у тому числі за децильними (10-%) групами за рівнем середньодушових загальних доходів у місяць									
		перша (нижча)	друга	третя	четверта	п'ята	шоста	сьома	восьма	дев'ята	десята (вища)
Продукти харчування	51,4	64,6	59,4	57,8	56,6	56,0	54,7	51,7	49,8	46,1	37,2
Алкольні напої	1,7	1,2	1,3	1,4	1,5	1,5	1,7	1,7	1,8	1,7	2,1
Тютюнові вироби	0,9	1,2	1,1	1,0	1,0	1,0	0,8	1,0	0,9	0,7	0,6
Одяг і взуття	5,9	5,7	5,7	5,6	5,5	5,4	6,0	6,1	6,2	6,1	6,1
Житло, вода, електроенергія	10,9	10,2	11,2	11,8	11,2	11,5	11,1	10,9	11,0	10,5	10,7
Предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	2,9	2,2	2,3	2,6	2,5	2,9	2,6	3,0	3,1	3,3	3,3
Охорона здоров'я	2,5	1,8	2,5	2,7	2,7	2,6	2,6	2,5	2,6	2,6	2,6
Транспорт	3,4	1,8	2,1	2,0	2,5	2,4	2,5	3,2	3,8	4,1	5,8
Зв'язок	2,6	1,9	2,2	2,2	2,3	2,3	2,7	2,8	2,7	2,8	3,0
Відпочинок і культура	2,4	1,2	1,7	2,0	1,8	1,9	2,2	2,5	2,6	2,9	3,6
Освіта	1,3	1,0	1,0	1,1	1,3	1,2	1,4	1,6	1,5	1,4	1,6
Ресторани та готелі	2,3	1,4	1,4	1,5	1,6	1,5	2,0	2,5	2,5	2,6	3,8
Різні товари та послуги	1,8	1,5	1,6	1,6	1,6	1,5	1,7	1,8	1,9	2,1	2,2
Споживчі сукупні витрати	90,0	95,7	93,5	93,3	92,1	91,7	92,0	91,3	90,4	86,9	82,6
Розподіл споживчих сукупних витрат											
Продовольчі товари	54,0	67,0	61,8	60,2	59,1	58,5	57,2	54,4	52,5	48,5	39,9
Непродовольчі товари	22,0	19,7	21,0	21,9	21,3	21,8	21,8	22,3	23,0	22,9	22,5
Послуги	14,0	9,0	10,7	11,2	11,7	11,4	13,0	14,6	14,9	15,5	20,2
Неспоживчі сукупні витрати	10,0	4,3	6,5	6,7	7,9	8,3	8,0	8,7	9,6	13,1	17,4
- допомога родичам та іншим особам	3,3	1,2	1,8	2,3	2,6	3,0	3,4	3,3	3,6	4,3	4,9
- купівля акцій, нерухомості, будівництво, капремонт, вклади до банку	3,7	1,3	2,3	2,1	2,7	3,4	2,8	3,2	3,1	5,3	6,7
- інші витрати	3,0	1,8	2,4	2,3	2,6	1,9	1,8	2,2	2,9	3,5	5,8
Всього сукупних витрат	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Складено автором за: [4, 193].

Таблиця 3

Розподіл грошових доходів домогосподарств України за децильними (10%-ми) групами населення у 2006-2007 роках [4, 333]

	Всі домогосподарства		у т.ч. які проживають			
			у міських поселеннях		у сільській місцевості	
	2006	2007	2006	2007	2006	2007
Грошові доходи	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
У тому числі за децильними (10%-ми) групами населення за рівнем середньодушових грошових доходів						
перша (з найменшими доходами)	3,0	3,7	3,3	4,1	3,1	3,8
друга	4,5	5,5	5,0	5,7	4,5	5,5
третья	5,6	6,6	5,8	6,5	5,6	6,6
четверта	6,7	7,4	6,9	7,3	6,7	7,9
п'ята	7,7	8,2	7,9	8,2	7,7	8,7
шоста	9,0	9,1	9,0	9,2	9,0	9,7
сьома	10,3	10,4	10,2	10,3	10,4	10,5
восьма	12,2	12,0	11,8	11,8	12,4	11,9
дев'ята	15,0	14,4	14,7	14,4	15,4	14,2
десята (з найбільшими доходами)	26,0	22,7	25,4	22,5	25,2	21,2

– для домогосподарств із середнім та високим рівнем доходів, які належать до п'ятої, шостої і сьомої груп, найхарактернішою є заощаджувальна модель фінансової поведінки. Такі домогосподарства, здійснюючи поміркованіші споживчі витрати, водночас мають можливість певну частку отримуваних доходів заощаджувати як в організованій, так і в неорганізованій формах. Частка домогосподарств із цією моделлю поведінки становить близько 28% (див. табл. 3);

– для домогосподарств із найвищим рівнем доходів, які належать до восьмої, дев'ятої та десятої децильних груп, характерною є еволюція від заощаджувальної до інвестиційної моделі фінансової поведінки, адже вони значно більше коштів витрачають на купівлю акцій, нерухомості, будівництво, вклади в банки тощо. Якщо, скажімо, перелічені види витрат у домогосподарствах першої децильної групи становлять 1,3% усіх сукупних витрат, то у домогосподарствах десятої децильної групи – у 5,2 рази більше, тобто 6,7% (див. табл. 2). Частка домогоспо-

дарств цих трьох децильних груп становить майже половину загальної чисельності усіх домогосподарств України – 49,1% у 2007 р. (див. табл. 3).

Проте для того, аби населення мало змогу переходити до активних стратегій фінансової поведінки, воно повинно володіти певним набором фінансових знань щодо основних тенденцій, котрі мають місце на фінансовому ринку України, або хоча б володіти найелементарнішими азами фінансової грамотності, щоб мати можливість самостійно аналізувати процеси, які відбуваються у фінансовій системі держави. Особливої актуальності це питання набуває в умовах фінансової кризи, яка охопила Україну наприкінці 2008 р.

У сучасному світі економічні знання відіграють надзвичайно велику роль, адже вони дозволяють осмислювати й аналізувати інформацію, що надходить з найрізноманітніших джерел, для прийняття зважених і ефективних рішень; легше адаптуватися до нових економічних умов; надають їхньому власнику

більшу свободу дій і, як наслідок, підвищують конкурентоспроможність індивіда.

Проте в процесі підвищення рівня фінансової освіти населення повинні бути зацікавлені не лише громадяни, а й держава, яка, передусім, має створювати необхідні умови для організації і проведення різноманітних освітніх програм фінансово-економічного спрямування (звичайно ж, за найактивнішої підтримки приватного сектора).

Вважаємо, що економічно грамотне населення, яке досконало володіє знанням законів і має можливість отримати об'єктивну інформацію та консультацію спеціалістів, здатне прискорити вихід із фінансової кризи, в якій опинилася країна. Тільки у такому випадку держава може розраховувати на виховання покоління законослухняних платників податків, здатних приймати серйозні інвестиційні рішення і нести за них відповідальність, що, у кінцевому підсумку, створить передумови для економічного зростання.

З метою підвищення рівня фінансової грамотності населення в Україні вважаємо за необхідне активніше в освітній роботі використовувати засоби масової інформації, Інтернет, можливості дистанційного управління. Велику роль також може відіграти створення "гарячої лінії" для консультування громадян з актуальних питань фінансового законодавства, організації та ведення власного бізнесу, оподаткування тощо. Важливим, на нашу думку, є посилення суспільної і державної уваги до цієї проблеми, а також активне залучення бізнес-структур до фінансування таких освітніх проектів при одночасному забезпеченні жорсткого державного контролю за об'єктивністю та незалежністю підготовлених програм, здійснюваних оцінок та рекомендацій.

У високорозвинених країнах Заходу правлячі еліти давно усвідомили величезну значимість фінансової освіти населення як для розвитку економіки, так і удосконалення процесу утвердження демократії. Фінансова грамотність громадян не лише зміцнює їхнє самоусвідомлення, сприяє роз-

криттю творчого потенціалу особистості, а й допомагає людям ефективно захищати свої права, підвищуючи таким чином рівень свого життя. У більшості країн світу економічна освіта дорослого населення розглядається як продуктивна інвестиція у розвиток та один із важливих інструментів забезпечення стабільності в суспільстві, що, безумовно, є особливо актуальним і для України.

Упродовж останніх кількох років в Україні у сфері фінансів домашніх господарств відбулися суттєві зміни, які торкнулися практично усіх прошарків суспільства. Тому вважаємо за необхідне вирізнити характерні особливості цієї важливої сфери фінансових відносин у сучасних умовах розвитку вітчизняної економіки.

По-перше, специфіка фінансів вітчизняних домогосподарств продовжує визначатися трансформаційним характером української економіки. Наслідком таких трансформацій стала поява прошарку власників капіталу та збільшення частки доходів від власності (з 2,7% у 2001 р. до 3,5% у 2008 р. [5]) у загальній величині доходів домогосподарств України.

По-друге, незважаючи на те, що за останні роки рівень добробуту населення України значно підвищився (доходи населення зросли зі 158 млрд. грн. у 2001 р. до 850 млрд. грн. у 2008 р. [5]), кількість бідних громадян продовжує залишатися доволі значною (12,3 млн. чол. або близько 27% населення [6]). За даними Державного комітету статистики України, у 2007 р. бідними були 38% сільських домогосподарств, 22% – міських та кожне третє домогосподарство з дітьми. Причому зростання показників бідності (на 0,4 відсоткових пункти) спостерігалось серед домогосподарств без дітей переважно за рахунок домогосподарств, які складаються з осіб пенсійного віку [6].

За результатами опитування, яке проводилося Державним комітетом статистики України з метою дослідження самооцінки населенням рівня своїх доходів, було виявлено, що 59% наших громадян віднесли себе

до бідних; до небідних, але ще не представників середнього класу – 39% респондентів; до представників середнього класу – 2%; вважали себе заможними лише 0,01% респондентів [7]. Цікавим є і той факт, що більш високі оцінки рівня добробуту переважали серед сільських домогосподарств порівняно з міськими. Кожне десяте сільське домогосподарство оцінило рівень своїх доходів як достатній для того, щоб робити заощадження, що на 3 відсоткових пункти більше, ніж серед міських. Така ситуація здебільшого обумовлена дещо нижчими стандартами життя у сільській місцевості та суттєвим впливом особистих підсобних господарств на самозабезпечення сільського населення. Разом з тим, понад 5% сільських домогосподарств вказали, що рівень їхніх доходів не забезпечував навіть достатнє харчування, що в 1,5 рази вище аналогічного показника серед міських домогосподарств [7].

По-третє, в Україні великою залишається питома вага осіб із грошовими доходами, нижчими за прожитковий мінімум, – 39,8% загальної чисельності населення у 2007 р., причому у міських поселеннях цей показник становив 31,3%, а у сільській місцевості – 57,4% [8, 414]. Громадяни з низькими доходами, як правило, витрачають усі наявні ресурси на споживання, не формуючи заощаджень і, відповідно, не беручи участі в інвестиційному процесі.

По-четверте, все ще високим в Україні продовжує залишатися рівень концентрації доходів населення, який вимірюється за допомогою індексу Джині. Він відображає ступінь відхилення фактичного розподілу доходів за чисельно рівними групами населення від лінії їх рівномірного розподілу. Статистична міра рівності доходів коливається від 0 (повна рівність доходів у всіх групах населення) до 1 (повна нерівність, коли весь дохід належить одній особі). В Україні індекс Джині становив: у 2006 р. – 0,327 (у т. ч. серед домогосподарств, які проживають у міських поселеннях – 0,309, у сільській місцевості – 0,320), у 2007 р. – 0,273 (в т. ч. у міських і

сільських домогосподарствах – 0,264 і 0,252 відповідно) [4, 332]. Квінтільний коефіцієнт фондів, навіть незважаючи на незначне його зниження у 2007 р., також є досить високим (грошові доходи 20% найбільш забезпеченого населення України перевищують грошові доходи 20% найменш забезпеченого населення у 4,1 рази) [8, 414]. Тобто темпи зростання доходів найзаможніших верств значно випереджають темпи зростання доходів бідних і середніх прошарків населення.

По-п'яте, в Україні швидкими темпами зростає добробут громадян з середньодушовими грошовими доходами понад 840 грн. в місяць. Питома вага осіб з такими доходами в загальній кількості населення у 2007 р. становила 24% (однак у цьому контексті виникає запитання: чому Державний комітет статистики України не публікує детальної інформації про диференціацію груп громадян із середньодушовими доходами, вищими 840 грн. в місяць, адже це майже чверть населення України?). Водночас питома вага домогосподарств з доходами від 720,1 грн. до 780,0 грн. і від 780,1 грн. до 840,0 грн. є доволі мізерною (5,5% і 4,5% відповідно) [8, 414].

По-шосте, в умовах значного тіньового сектора (за оцінками різних експертів – від 40 до 60% величини ВВП) і розвиненої корупції певна частина доходів вітчизняних домашніх господарств формується за рахунок незаконних надходжень (у т. ч. хабарів, різного роду подарунків тощо), а також скритої оплати праці та підприємницького доходу, котрі інколи у кілька разів перевищують офіційні доходи окремих домогосподарств. Причинами значного поширення скритих доходів є недостатній розвиток інституційних основ ринкової економіки в Україні (зокрема, системи ефективного контролю за доходами на усіх стадіях їх формування), а також відмова від дієвої державної політики доходів, спрямованої на забезпечення справедливої оцінки робочої сили. Дослідження фахівців засвідчили, що прихована оплата праці, яку отримують члени домашніх господарств, використовується, в основному, для споживання і заощадження

на території України, а прихований підприємницький дохід вивозиться за кордон для здійснення споживчих витрат та інвестування на території інших держав.

По-сьоме, в Україні зберігається значна галузева диференціація трудових доходів населення, основу яких становить заробітна плата. Скажімо, якщо у 2007 р. середньомісячна номінальна заробітна плата працівників сільського та лісового господарства становила 771 грн., у галузі рибальства – 721 грн., охорони здоров'я – 871 грн., то у фінансовій сфері – 2770 грн., на авіаційному транспорті – 2704 грн. [8, 408] (співвідношення між найнижчою і найвищою середньою заробітною платою становить 3,8 рази). Зважаючи на це, можемо стверджувати, що перерозподільчі процеси у вітчизняній економіці є надзвичайно ускладненими.

По-восьме, доволі суттєвою є диференціація трудових доходів домашніх господарств і у територіальному зрізі. Так, у 2007 р. при середньомісячній заробітній платі загалом по Україні у 1351 грн., розходження становили від 943 грн. у Тернопільській області до 2300 грн. у м. Києві [8, 410]. Такий стан речей провокує ситуацію, коли значна частина населення (передусім, молодь та особи середнього віку) намагається переїхати на постійне місце проживання до Києва, де існують реальні можливості для зростання заробітної плати, відкриття власного бізнесу, швидшого кар'єрного росту, виїзду за кордон тощо.

По-дев'яте, досить суттєвою продовжує залишатися і диференціація витрат окремих груп населення України. Переважна більшість домогосподарств спрямовує їх, в основному, на поточне споживання (споживчі витрати становлять близько 90% усіх сукупних витрат вітчизняних домогосподарств), причому доволі значною у структурі сукупних витрат домогосподарств є частка витрат на харчування: 51,4% усіх сукупних витрат домогосподарств у 2007 р. і понад 85% усіх витрат у 1999 р. (згідно з класифікацією ООН, 60% витрат сімейного бюджету на харчуван-

ня свідчать про рівень злиденності домашнього господарства). Для прикладу: у США цей показник не перевищує 20%. Частки усіх інших статей споживчих витрат (комунальні платежі, оплата транспорту і послуг зв'язку, освіта, відпочинок і культура) у сільських домогосподарствах значно менші порівняно зі споживчими витратами міських домогосподарств (окрім витрат на охорону здоров'я, які є однаковими і становлять по 2,5% усіх сукупних витрат) [8, 424]. Неспоживчі сукупні витрати (близько 10% усіх сукупних витрат домогосподарств України), які включають витрати, пов'язані з веденням особистого підсобного господарства, грошову допомогу родичам, витрати на купівлю нерухомості, будівництво та капітальний ремонт житла, на придбання акцій, сертифікатів, валюти, приріст вкладів до банківських установ, на сплату аліментів, податків та інших обов'язкових платежів, а також суми використаних заощаджень, позик та повернутих домогосподарством боргів, є значно більшими у сільських домогосподарствах порівняно з міськими (13,7% і 8,7% відповідно) [4, 161].

Проте варто зазначити, що останніми роками можна спостерігати відносно покращення структури витрат домогосподарств України: дещо знизилася питома вага витрат на харчування і зросли витрати на оплату товарів тривалого користування та послуги. Однак, на нашу думку, такі зміни відбуваються, в основному, за рахунок зростання витрат найзаможніших верств населення.

По-десяте, переважна більшість населення України усвідомила, що власний добробут залежить передусім від самостійності і самоактивності, тобто здатності кожної людини формувати власне благополуччя, не залежно від допомоги чи діяльності держави. Саме тому, на нашу думку, такою масовою стала трудова міграція громадян за межі України (за оцінками різних експертів – від 6 до 8 млн. чол.).

По-одинадцяте, суттєвий вплив на фінанси домашніх господарств в останні роки здійснювало різке збільшення кредитування

населення України вітчизняними банками та іншими кредитними установами. Так, за досить короткий термін – три з половиною роки – частка кредитів, виданих фізичним особам, збільшилася у 2,2 рази (якщо у 2004 р. питома вага кредитів комерційних банків фізичним особам у національній валюті становила 7,5% усіх кредитних вкладень, в іноземній валюті – 9,2%, то у I півріччі 2008 р. ці показники становили 14,1% і 23,1% відповідно) [9, 13]. Така ситуація, з одного боку, створила сприятливі умови для зростання добробуту населення, а з іншого – породила значні кредитні, фінансові та інші ризики, які яскраво проявили себе у період фінансової кризи в Україні (якщо на кінець 2004 р. заборгованість фізичних осіб за кредитами, наданими в іноземній валюті, становила 55,1% від їх загальної заборгованості, то на кінець I півріччя 2008 р. – 62,1% [9, 13]. До того ж, частка прострочених кредитів, наданих фізичним особам, наприкінці вересня 2008 р. становила 1,5%, сумнівних – 0,9% [9, 17]).

По-дванадцяте, до особливостей формування фінансів домогосподарств в Україні ми відносимо також відсутність чітко сформульованої державної політики у цій сфері фінансових відносин. Подолання негативних тенденцій у сфері фінансів домогосподарств повинне здійснюватися у напрямку підвищення ефективності їх формування. Основними критеріями такої ефективності мають бути:

- підвищення рівня життя населення за рахунок стійкого зростання доходів від трудової діяльності (заробітна плата, підприємницький дохід, доходи від самозайнятості) та доходів від власності, що є можливим лише за умов зниження темпів інфляції та підвищення курсу національної валюти;
- підвищення ролі фінансів домашніх господарств у інвестиційному процесі, який, з одного боку, є фактором макроекономічної стабільності, а з іншого – перетворює особисті заощадження у важливе джерело майбутніх доходів громадян.

Тому на сучасному етапі розвитку вітчизняної економіки важливо не лише актуалізувати державну політику доходів, а й перейти до політики управління фінансами домашніх господарств. Перший напрямок, на наше переконання, повинен охоплювати такі аспекти:

- підвищення офіційної мінімальної заробітної плати хоча б до півториразової величини прожиткового мінімуму, що дозволить сім'ї з двох працюючих батьків утримувати одну дитину;
- використання прогресивної шкали оподаткування доходів, спадщини, нерухомості для зменшення диференціації доходів 10% найбідніших і 10% найбагатших родин;
- реальне державне субсидування процентних ставок при банківському кредитуванні житлового будівництва для молодих сімей;
- демонополізація ринку споживчих товарів з метою стабілізації цін і підвищення платоспроможності громадян.

Другий напрямок має включати, поряд із перерахованими вище, і додаткові заходи, які стосуються управління фінансами домогосподарств:

- стимулювання заощаджень населення на придбання власного житла шляхом надання податкових пільг на доходи, що можуть поступати на спеціальні банківські накопичувальні рахунки;
- стимулювання за рахунок податкових пільг і спеціальних державних гарантій пенсійних накопичень через систему недержавного пенсійного страхування;
- випуск державних цінних паперів невеликих номіналів;
- забезпечення транспарентності фондового ринку з метою розширення операцій на ньому фізичних осіб.

На завершення зазначимо, що процес формування фінансів домашніх господарств у країнах, які розвиваються, відрізняється від аналогічного процесу у розвинених кра-

їнах, що обумовлено значною вразливістю їхніх фінансових систем до макроекономічних потрясінь, здатних проявлятися у формі валютно-фінансових криз. Такі кризи здійснюють величезний вплив на формування фінансів домашніх господарств, призводячи, у кінцевому підсумку, до зростання бідності серед основної маси населення. Під їхнім впливом відбувається відчутна деформація фінансових активів домашніх господарств (зокрема, спостерігається накопичення дорогоцінностей та іноземної валюти як найстійкіших активів в умовах великої інфляції та падіння курсів національних валют). Результатом тезаврації стає виведення значних фінансових ресурсів зі сфери інвестування та перетворення їх у скарби. Прямими наслідками валютно-фінансових криз є також зміни у структурі фінансових активів домашніх господарств на користь найменш ризикових вкладень. Значні зрушення у макроекономічній ситуації обумовлюють падіння платоспроможного попиту населення та рівня інвестицій і, тим самим, сприяють посиленню нерівності в розподілі доходів громадян. У цьому контексті можна стверджувати, що валютно-фінансові кризи здійснюють негативний вплив на фінанси домашніх господарств, не лише знецінюючи поточні фінансові активи, але й підриваючи можливість їх майбутнього зростання.

Пошук ефективних шляхів виходу економіки України зі складної макроекономічної ситуації, спричиненої фінансовою кризою 2008 р., слугуватиме важливим напрямком наших подальших наукових досліджень у цій сфері.

Література

1. Богомолова Т. Ю., Тапилина В. С. *Финансовое поведение домохозяйств России в середине 90-х годов // Экономическая наука современной России.* – 1998. – № 4. – С. 59–64.
2. Екшембиев Р. С. *Персональные финансы в финансовой системе государства / Под ред. В. А. Слепова.* – М.: Магистр, 2008. – 302 с.
3. Роцина Я. М. *Финансовое поведение / Средние классы в России: экономические и социальные стратегии / Под ред. Т. Малевой.* – М.: Гендальф, 2003. – 485 с.
4. *Витрати і ресурси домогосподарств України у 2007 році (за даними вибіркового обстеження домогосподарств України). Статистичний збірник.* – К.: Державний комітет статистики, 2008. – 431 с.
5. http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdvdg_rik/dvn%20_u/dvn_u.htm
6. *Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2007 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) // http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/gdvdg_rik/sesd_2007.htm*
7. *Самооцінка домогосподарств України рівня своїх доходів у 2007 році // http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdn/sdrsd/sdrsd_2007.htm*
8. *Статистичний щорічник України за 2007 рік / За редакцією Осауленка О. Г.* – К.: ТОВ “Видавництво “Консультант”, 2008. – 561 с.
9. Федосов В. М., Опарін В. М., Львовичкін С. В. *Інституційна фінансова інфраструктура України: сучасний стан та проблеми розвитку // Фінанси України.* – 2008. – № 12. – С. 3–21.